

כל דבר שאין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו

פתגם דקדוקי מיוחס לראב"ע

א. מקורו

אברהם די בלמש (נפטר בשנת רפ"ג) מביא ב"מקנה אברם" כלל זה לראשונה ומייחסו בסירוש לראב"ע: "ולפעמים בא שם אחד בעצמו בלשון זכר ובלשון נקבה במאמר אחד, כמו: אם יבא עשו אל המחנה האחת ותכהו והיה המחנה הנשאר לפליטה (בראשית לב, ט), כי הנה שם מחנה האחרון בלשון זכר והראשון נאמר זכר ונקבה, כי אחת לשון נקבה והכהו לשון זכר, וטעם זה, כי הזכר והנקבה באמת הוא באשר רוח חיים באפו, ואשר אין בו רוח חיים, אף כי יש בפנימיות טבעו סוד כמוס של זכרות ונקבות, אנו אין לנו מזה כי אם מה שהתבאר משימושו לפי מנהג מניח הלשון, שהוא ידע סודו ויסודו, ועל זה דבר נכונה רבי אברהם בן עזרא במאמרו: אשר אין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו, רוצה בזה במה שבא משותף בכתוב כמו מחנה במשקל שזכרנו, אף כי בן עזרא לא כיוון אל הסוד האלהי אשר זכרנו אנחנו, כי אין זה דרכו".

בשאלות ותשובות לרדב"ז (המאות 15—16), ח"א, סימן שלי"ו, כתוב: "שהרי מצינו בכמה מקומות זכר במקום נקבה ונקבה במקום זכר, וטעמו אמרו הראשונים: כל דבר שאין וכו' וכן היא הסכמת המדקדים, וכן ראיתי בשם ר"ת ז"ל".

מתוך דבריו של רדב"ז יש להסיק, כי לא היתה לו מסורת על ראב"ע כמקור הפתגם, מאחר שלא היה נמנע מהזכיר זאת, כמו שהזכיר שם מחבר אחר, יתר על כן, הוא מציין, כי מסרוהו אנשים בשם רבנו' תם, הוא עצמו מסתפק בביטוי "אמרו הראשונים", שיכול להתפרש גם על חכם שקדם לראב"ע.

את דברי די בלמש מזכיר שמואל ארקיוולטי (מת 1611) בערוגת הבושם, בעל תוספות יום טוב (1579-1654) מביא את הפתגם הזה פעמיים (נזיר פ"ב, מ"ב: כבר אמר החכם הראב"ע כל אשר אין..."; תמיד פ"ה, מ"ד: אבל אמרו בשם הראב"ע כל שאין...) בלי להזכיר ממי קיבל, אולם אין ספק שקיבל מארקיוולטי, ידע בעל תוספות יום טוב חיבור זה היטב, מאחר שכתב עליו פירוש, גם לבן יהודה שימש ארקיוולטי מקור ראשון לפתגם זה.

1. ויניציאה רפ"ג, 1623 (נט, א).

2. ויניציאה הק"א, סא, עמודה ג.

3. נרפס בחוצאה ראשונה ויניציאה שס"ב.

4. עיי' עליו VII, Encycl. Jud., עמ' 1150; ישראל חלפרין, קרית ספר ז

(תר"ץ-תרצ"א), עמ' 143.

5. לקט שושנים — כחב יר, עיין נאיכוואיר, קסלוג ספרות בודלי באוקספורד, I.

באותה מאה הובעה דעה חדשה, שאף לה יש מהלכים בקהל ישראל. ברוך שפינוזה (1642–1677) בחיבורו על הדקדוק אומר: «עוד נראה איך הכתוב באותו דבור בעצמו משתמש בשם אחד בשני המינים בתערובת. כמו: «אם יבא עשו אל המתנה האחת והכהו». לכן אסכים לדברי ר' שלמה ירחי האומר: כל דבר שאין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו. ראה פירש"י במקום שם».¹

י' רייפמן טיפל בשאלת מקור הפתגם בבית תלמוד. י' אחרי שהוא מביא את ארקיוולטי ואת בעל תוספות יום טוב ואת רדב"ז, הוא מחפש מקורות של קדמונים: «ולזה כוון גם רבנו יונה אבן ג'נאח בכתבו בספר הרקמה (שער לח): «ואם יהיה הזכר ממה שאין לו דעת, ייתכן שנקבץ על לשון זכר ולשון נקבה, כמו הר אשר יקבץ על הרים על הרים והרות עכ"ל. ובשער לט שם: «ודומה לשער הזה מה שמביאין אותו העברים בלשון זכר במה שאין לו דעת מן הנקבה, ובלבד מה שאין נקבתו אמתית, ר"ל מה שאין לו רחם עכ"ל. ובמאמר האחרון: ובלבד מה שאין וכו' ירמו להצמחים שיש בהם זכר ונקבה... ככתוב בערוך (ערך נסן): ברא את הדקלים זכר ונקבה עכ"ל. אולם אין נקבתן אמתית, שאין למו רחם. ולפי' נדע ברור, אשר לא הראב"ע הולידו, אך המדקדקים הקודמים לו».

בדורנו כתב מ' וילנסקי על פתגם זה² ושיער, כי זה הובא בלשון למודים³ לשלמה בן אבא מרי ירחי.

נמצא כי יש ארבע מסורות בדבר מקור הפתגם: א) רש"י (ב ראב"ע. ג) רבנו תם, ד) ראשונים סתם; ביקש רייפמן לקבוע, כי קדמונים אלה קדמו לריב"ג, שחי במאה האחת עשרה, והוסיף וילנסקי את שלמה ירחי כמקור לפתגם זה.

אולם אין למצוא פתגם זה כלשונו בדברי ריב"ג, ולא הולידו מחבר קודם לריב"ג ולא ריב"ג עצמו. אף בדברי רש"י, שלמה ירחי וראב"ע לא עלה בידי לגלותו, אף על פי שאחד מהם מקובל בקהל המשכילים כאב לו. לי נדמה, כי מקור הביטוי הזה הוא באיטליה או בפרובנס. הארצות שבהן פעל הראב"ע, ועל ספריו נתחנכו שם דורות רבים, ואחד מתלמידיו יצר את הפתגם, ונתייחס לראב"ע: י' או בארץ נוצרית אחרת, שבה שלטה הבלשנות הלטינית, שעל יסודה נוצר הפתגם הזה (עיין להלן).

1. תרגם לעברית שי רובין, קראקא תרס"ה, בשם דקדוק שפת עבר, עמ' 36.
2. שי רובין סעיר: «הפתגם הזה לא נמצא ברש"י, כי אם ברי"א אבן עזרא».
3. הו"ל יצחק ווייס, וינא א (תרס"א), עמ' 188.
4. מהדורת גאלדברג, עמ' 226–227; מהדורת וילנסקי, עמ' שפ. הנידון הוא בדבר הריבוי, ואינו עניין לכאן.
5. מהדורת גאלדברג, עמ' 230. מהדורת וילנסקי, עמ' שפת. הנידון כאן מהאים לענייננו, מאחר שהוא דן בשאלת השמות הבאים בלשון זכר ובלשון נקבה, ויכול היה רייפמן למצוא גם מקום שלישי בדברי ריב"ג, מהדורת גאלדברג, עמ' 148; מהדורת וילנסקי, עמ' רסב. במקום זה הנידון הוא הריבוי של השמות בלשון זכר ובלשון נקבה.
6. REJ, 98 (1934), עמ' 66–71.
7. בן יחודה בסילונג, ערך זכר, מביא את דברי ארקיוולטי ורייפמן, והוא מצוין, כי

ב. נוסח

בנוסח המלים יש שינויים מעטים, ואלה רק בראשו של הביטוי ובסופו. הקצר ביותר הוא אצל די בלמש: „אשר אין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו“. ארקיוולטי מוסיף בו „כל אשר...“, וכן הוא נמצא גם בתוספות יום טוב. רדב"ז מנסחו: „כל דבר שאין...“, וכך הביאווהו שפינוזה ובן יהודה.

לא ברור הוא הניקוד בסופו של הפתגם, ויש שתי אפשרויות לניקודו: (א) בבניין פָּעַל (קָל) „נְקָרְהוּ וְנִקְבְּהוּ“, ועל ניקוד זה יש ראייה מ„מקנה אברם“, הספר המנוקד כולו, ומספרו של שפינוזה במהדורתו משנת 1677. (ב) בבניין פיעל: „נְקָרְהוּ וְנִקְבְּהוּ“, וכך מורגל הביטוי בפי חכמי דורנו, וכך שמעתי מפי פרופ' י' קלוזנר. בבניין זה מביאו גם בן יהודה במילונו. נוסח הפתגם בניקודו יהיה: קָל אֲשֶׁר אֵין בּוֹ רוּחַ חַיִּים וְנִקְבְּהוּ וְנִקְרְהוּ לְפִי דֵי בִלְמֶשׁ, אֲרִקְיוּלְטִי. תוספות יום טוב ושפינוזה: „קָל דְּבָר אֲשֶׁר אֵין בּוֹ רוּחַ חַיִּים וְנִקְרְהוּ וְנִקְבְּהוּ“ לפי רדב"ז, בן יהודה וחכמי דורנו.

ג. תוכנו

על פי דברי די בלמש הכוונה להורות בפתגם, שרק מלים שנהג בהן המקרא גם לשון נקבה יש להשתמש גם בלשון נקבה. הוא מביא לראיה את „המחנה האחת והכהו והיה המחנה הנשאר לפלטה“, וייתכן שכיוון בניקוד ל-„נְקָרְהוּ“ בבניין קל כלומר זכור, כי אפשר להשתמש במלה כזאת גם בלשון נקבה, וכך גם הורה ארקיוולטי.

תוספות יום טוב בתמיד רוצה לבאר בזה את השימוש של המלה „כף“ בלשון זכר (ו„כף היה בתוכו“), בעוד שבמקרא כף רק לשון נקבה. במשנת נזיר הוא מבאר את שימוש לשון המשנה במלה „דלת“ בלשון זכר (הדלת הזה“), בעוד שבמקרא משמשת דלת בלשון נקבה, אלא שנמצא הריבוי של המלה הזאת גם בצורת „דִלְתִים“ (ועיין להלן).

חיים דוד קארינאלדי (חי במאה ה־18) השיב לנכון על תוספות יום טוב בתמיד, כי „לשון חכמים לחוד“, ומלה, שמשמשת במקרא בלשון אחת, יכולה לשמש במשנה בלשון אחרת, והסכים לדרך תוספות יום טוב בנזיר, שהביא לראיה את הפסוק: „חומה גבוהה דלתים ובריח“ (דברים ג, ה) אולם גם זה אינו עניין לכאן, שהרי הנידון כאן הוא למין ולא לריבוי. יתר על כן, הכוונה בפסוק הוא לזוגי, ובזה אין הבדל בשמות מבחינת המין.

סקור הביטוי אינו ידוע לו. כאמר בספרו ראב"ע חמדקק אינו סניא ביטוי זה, ורק א"ז רבינובין בתרגום ספר זה לעברית, תל-אביב תרצ"א, עמ' 69 אומר: „ופעם אמר (תראב"ע)...“, ולא ציין סקור לדברי ראב"ע אלה. לראב"ע מיוחסים גם יחוי צאלח כחלק חרדוק (גינבורג, מסורה 3, עמ' 53-106); שניאור זקיש, שיווי ברכא, קבץ על יר, ה (תרג"ד), עמ' 26; פרידלנדר-כתן—מעשה אסור, וינה תרכ"ה, עמ' 232; A. CHAJES, Über die hebräische Grammatik; Spinoza's Dissertatio ex Chronici ברסלאו 1869; עמ' 8, הערה 10; ני פורגס, Spinozani IV, חג 1926, עמ' 136.

1. רק לפי ניקוד הסיפה של הפתגם.

2. רק לפי חמלים ברישה של הפתגם.

3. דבריו עיין כתמיד פ"ח, ס"ד וב„כית דור“ פירוש לסשנה באוחו פקופ.

מדברי ריב"ג, הקרובים לענייננו, ניכר, כי ניתן בזה כלל על כל השמות „מה שאין נקבתו אמיתית“, „כל מה שאין לו רחם“, והמלים שהוא מביא, מוכיחות על כך: ארץ; אש; גפן; מחנה; עולה; עין; רוח; שמש, אף כי המלים: ארץ ועין משמשות על פי רוב בלשון נקבה, והמלים גפן ועולה באות רק פעם אחת בלשון זכר וכרגיל בלשון נקבה.

גם רש"י מביא ארבע משמונה המלים המנויות בדברי ריב"ג: אש; מחנה; רוח; שמש; אף כי אינו אומר את דבריו בצורת כלל לכל שמות העצם. כנראה, שעל סמך דברי ריב"ג, רש"י ותוספות יום טוב פשט המנהג בין חכמי ימי הביניים להשתמש במלים, שאינן שמות בעלי חיים, בלשון זכר ובלשון נקבה.

מסתבר, כי הרעיון הוא: יש גם בעברית שלושה מינים: זכר, נקבה, וסתמי, כמו שיש בלשון הלטינית. רעיון זה צמח בארץ, שהיתה מושפעת מן הלשון הלטינית ושם נוצר הביטוי: „אין בו רוח חיים“, המקביל לביטוי: *inanimata*. הכללה זו נמצאת בדקדוקי המחברים העברים באיטליה, שמשווים את ענייני הלשון העברית ללשון הלטינית.

שמחה קאלימאני בן המאה השמונה עשרה אומר, כי רוב השמות, שאין בהם רוח חיים הם ל"ז ול"ג. וזה כנראה גם דעת שד"ל.¹

כללו של ריב"ג נוגע למה שאין בו דעת, כי החלוקה לפיו היא לפי הנפשות, והחי והצומח והדומם הם בלי שכל ובלי דעת. אולם הפתגם הזה מנוסח לא לפי השכל והדעת אלא לפי המינים, ודברים שאין בהם רוח חיים הם בלשונות אירופה על פי רוב מין סתמי.

וחרפוות יתרה בפתגם זה ובניסוחו, מאחר שיש בו משנה הוראה: כל דבר שאין בו רוח חיים, תוכל לדקרהו (זכר=דקר) ולעשותו נקבים נקבים, כי אינו מרגיש כאב, ובכלל דקדוקי תוכל להשתמש בלשון זכר או בלשון נקבה כאוות נפשו.

כנגד הכלל הלשוני הזה יצא החכם פריפוט דוראן (מאה 14—15) בספרו מעשה אפוד (נתחבר בשנה 1403), „ומפני שהיו אלה העניינים היוצאים מן ההיקש עלולים מסבה נעלמת או ידועה לא ילקח בהם המשל וראיה לנהוג כיוצא בהם ואין הרשות נתונה לכל אחד להשתמש בכיוצא בזריות ההם כמה שיאמרוהו או שיכתבוהו מהלשון העברי, וזה כי אם היה מותר לנו... לא היה ללשון סדר

1. המלים גפן מחנה הוא מביא בספר השרשים.

2. בראשית לב, ה. רש"י מאריך כאן לרזן בעניין שלא כדרכו, וזוהי כנראה הסיבה, שיוחסו לו גם את הפתגם.

3. *Grammatica Ebraica*, ויניציאה 1761, עמ' 12 לסת: *La maggior parte de nomi inanimati come Vento או אש Fuero*.

4. *Grammatica della Lingue Ebraica*, פרוכה 1853, עמ' 337.

5. ועל כן חוסף: „מה שאין נקבותו אמיתית...“ כדי להוציא את החי.

6. הורת השירה הספרדית, ירושלים חת"ש, עמ' 243—251.

7. סהדורת פרידלנדר וכתן, וינה תרכ"ה, עמ' 44.

ישוב אליו... וכבר הגיע מסכלות קצתם שאמרו בענין הזכרות והנקבות, שכל דבר שאינו בעל חיים הרשות נתונה לזכרו בזכרות או נקבות. ונכון הוא שנאמר לפי דבריו זהב טהורה וכסף צרופה ואבן ואיפה גדול וקטן, וכל זה משבש הדבור לכל מבין.

בימי הביניים השתמשו במלים, שאין הוראותיהן בעלי חיים בלשון זכר ובלשון נקבה, וסמך לשימושם זה מצאו במלים רבות במקרא המשמשות בשני המינים גם יחד. מרדכי ימי הביניים מזכירים דרך השימוש הכפולה במלים ידועות במקרא: דונש (ואולי גם רס"ג לפניו), ריב"ג, משה הכהן אבן ג'קטילה, ועוד. היו משכילים בימי הביניים, שביקשו להשתמש בכל המלים שאין הוראותיהן בעלי חיים, בדרך הכפולה, וכנגדם יצא פריפוט דוראן. בדבריו יש לראשונה הרמז לפתגם הזה, וכבר היה מהלך בפיות בני אדם, אף כי לא מצאוהו בניסוחו המדויק והמצומצם אלא בדברי די בלמש ב"מקנה אברם".

1. ואולי יש לגרוס: „לזכרו בזכרות או לנקבו בנקבות“.

2. ספר תשובות על רס"ג, ברסלאו 1869, עמ' 50, מספר 150.

3. עיין חערות 10—11.

4. בספרו על לשון זכר ולשון נקבה, עיין קוקובצב במחקריו בלשון ימי הביניים,

מטרסבורג 1912, פרק 2.